

ALGUNES APORTACIONS ENTORN DE LA FAMOSA ETIQUETA D'ANÍS DEL MONO EN EL 150È ANIVERSARI DE LA CREACIÓ DE L'EMPRESA FABRICANT D'AQUEST LICOR

AGUSTÍ CAMÓS CABECERAN

SCHCT-IEC

Resum: En el 150è aniversari de la fundació de l'empresa d'Anís del Mono s'expliciten les raons que ens permeten argumentar que la seva famosa etiqueta es refereix de forma amable a Darwin i a l'origen de l'home. Ho posa de manifest el mateix contingut de l'etiqueta, la seva coincidència amb el moment àlgid del debat evolucionista a l'Estat espanyol, i particularment a Barcelona, així com el posicionament liberal moderat dels germans Bosch en els anys en què es va dissenyar i va aparèixer l'etiqueta en les ampolles d'anís. Això és possible encara que sapiguem que els germans Bosch eren catòlics practicants, ja que en cercles no ultramuntans es veia possible conciliar l'evolució amb el catolicisme.

Paraules clau: Darwin, Anís del Mono, Josep Bosch, Vicenç Bosch, Espanya, Catalunya

Some contributions about the famous monkey anis label on the 150th anniversary of the creation of the manufacturer of this liquor

Abstract: On the 150th anniversary of the founding of the Anís del Mono Company, the reasons that allow us to argue that the famous label refers kindly to Darwin and the Origin of Man became explicit. This is evidenced by the content of the label itself, its coincidence with a peak of the evolutionary debate in Spain and particularly in Barcelona, as well as the moderate liberal position of the Bosch brothers in the years when

* Correspondència: agusti.camos@gmail.com

the label was designed and appear on anise bottles. This is possible even though we know that the Bosch brothers were practicing Catholics, since in non-ultramontane circles it was possible to reconcile evolution with the Catholicism.

Key words: *Darwin, Anís del Mono, Josep Bosch, Vicenç Bosch, Spain, Catalonia*

1. Introducció

Sovint, quan es tracta sobre l'arribada de les idees de Darwin a Catalunya i a l'Estat espanyol, i en particular de la seva iconografia, es fa referència a un cas singular i polèmic, la famosa etiqueta d'Anís del Mono que encara podem veure a les ampolles actuals d'aquest conegut licor. L'any 2020 es van commemorar els 150 anys de la fundació de l'empresa fabricant d'aquest anís, tot i que hi pot haver alguns dubtes entorn de si va començar a funcionar realment l'any 1870. En aquest sentit, en el seu estudi sobre l'empresa M. Dolors Nieto situa el començament de la seva activitat al voltant de l'any 1877 (Nieto, 2010: 87), el mateix any en què Anís del Mono es va presentar a l'exposició nacional vinícola de Madrid. El registre de la marca no es va demanar fins el 4 de febrer de 1878, i a la *Gaceta de Madrid* del 10 d'abril del mateix any apareix una acurada descripció de la famosa etiqueta, una descripció que indica unes característiques molt semblants a les que podem veure a les etiquetes d'aquest anís actualment, particularment pel que fa a la figura del mico i el seu entorn així com a la llegenda que mostra. Per tant, tenint en compte aquestes dades i el temps necessari per a pensar, dibuixar i escollir l'etiqueta, hem de situar el seu disseny als inicis de la Restauració borbònica, al voltant dels anys 1876 i 1877 o potser una mica abans. Cal considerar que, degut al fet que en l'etiqueta actual hi figura l'any 1870, en estudis anteriors s'havia suposat que el disseny es devia haver realitzat al final dels anys seixanta, per tant a l'inici del Sexenni Democràtic.

Així doncs, quan es va dissenyar havien passat gairebé dues dècades des de la publicació de l'*Origen de les espècies*. És sabut que aquesta obra va desencadenar importants debats a tot Europa gairebé des del mateix moment de la seva publicació, però en el cas de l'Estat espanyol el debat públic no es va obrir de forma àmplia fins al Sexenni Democràtic. Si bé tenim dades per afirmar que un cert debat entorn de l'evolucionisme existia a l'Estat espanyol almenys des de les primeres dècades del segle XIX, articulat inicialment entorn de la figura de Lamarck (Camós, 2021), és indiscutible que el gran impacte públic es va produir a partir de 1868, a l'inici del Sexenni Democràtic, afavorit per l'existència d'una major llibertat d'expressió, i que llavors el debat es va centrar principalment entorn de la figura i l'obra de Darwin. Quan es va fer el primer disseny de l'etiqueta ja havia conclòs el Sexenni Democràtic i s'havia iniciat l'època de la Restauració amb el regnat d'Alfons XII. Però a pesar de les limitacions a la llibertat d'expressió que havia imposat el nou règim polític, Darwin ja havia esdevingut un personatge força conegut, molt elogiat i al mateix temps també molt

atacat en conferències, articles i llibres; i, com veurem, s'estaven publicant a l'Estat espanyol les primeres traduccions de la seva obra científica així com amplis resums, particularment a la ciutat de Barcelona.

Per tant, quan va aparèixer la famosa etiqueta ja feia prop d'una dècada que es desenvolupava un important debat públic entorn de Darwin i l'evolucionisme carregat d'ideologia i massa sovint amb pocs arguments científics, i en aquells anys centrat especialment en l'origen de l'home. En termes generals podem afirmar que els sectors socials conservadors eren fortament antievolucionistes i particularment antidarwinistes, especialment els vinculats al món catòlic més ultramuntà; mentre que els sectors liberals i republicans de la societat espanyola estaven més oberts a aquestes noves idees.

Aquest article té com a objectiu tractar d'aclarir quins posicionaments hi havia darrere de la famosa etiqueta d'Anís del Mono que, alhora que promocionava el producte, també promovia la imatge de Darwin com a autoritat científica i l'evolucionisme. Per fer-ho s'analitzaran en primer lloc els aspectes més destacats de l'etiqueta i les seves possibles interpretacions; a continuació s'estudiarà en quin punt es trobava el debat entorn del darwinisme a l'àrea d'influència de Barcelona en els anys en què es dissenyava l'esmentada etiqueta; després s'analitzaran els posicionaments de diferents grups catòlics en aquell període en relació amb el darwinisme, posant en relleu l'existència d'un sector del catolicisme que buscava la compatibilitat entre la religió i l'evolucionisme, i posteriorment s'analitzarà l'alineament polític dels amos de l'empresa, els germans Bosch, destacant-ne les seves posicions liberals moderades tant a l'Ajuntament de Badalona com en relació amb les eleccions al Congrés dels Diputats en els anys en què va aparèixer l'etiqueta. Acabarem amb un seguit de conclusions en la línia de defensar l'habilitat que van mostrar els responsables del disseny de l'etiqueta en utilitzar el gran debat sobre l'evolucionisme que s'estava produint en la societat catalana i espanyola per a promocionar el nou licor, i que això fou possible pel moderat liberalisme dels germans Bosch i perquè la defensa de l'evolució podia ser compatible amb el seu catolicisme.

Per abordar el tema al qual dedicarem les pàgines següents hem partit dels diferents estudis que en els darrers decennis han tractat sobre la famosa etiqueta i que han semblat prou interessants, evitant les nombroses referències poc rigoroses que es poden trobar especialment a internet i en alguns diaris. Els primers als quals ens referirem són d'Enric Sautué, que l'any 1985 hi va dedicar unes pàgines en el primer volum d'*El llibre dels anuncis* i l'any 1993 publicà l'article «El mico de l'Anís del Mono» a la revista *El Temps*. L'any 1996, a la revista badalonina *Carrer dels Arbres*, José F. Castellano i Juan Sánchez Medina van publicar «L'Anís del Mono. Més de cent anys d'història». Ja al segle XXI, l'any 2002, J. Pons va escriure a la revista *Sapiens* «Charles Darwin a l'etiqueta de l'Anís del Mono». El 2012 Federico Martínez Utrera va publicar a la revista *Icono 14. Revista Científica de Comunicación y Tecnologías Emergentes* «El lenguaje visual de anís del mono como código pictórico en el arte del Siglo XX».

En els darrers anys han aparegut interessants referències en articles dedicats a la difusió de les idees de Darwin. Així, l'any 2001 Janet Browne, prestigiosa historiadora de la ciència especialitzada en la vida i l'obra del naturalista anglès, va publicar una destacable referència en l'article «Darwin in Caricature: a Study in the Popularization and Dissemination of Evolution» a la revista *Proceedings of the American Philosophical Society*. Alberto Gomis i Jaume Josa van publicar diverses referències en els seus treballs dedicats a l'estudi de la presència de l'obra de Darwin a Espanya, per exemple en el llibre *Evolucionismo y cultura. Darwinismo en Europa e Iberoamérica*, publicat l'any 2002, en el capítol «Iconografía darwiniana en España». Agustí Camós també s'hi va referir en un capítol del llibre *The Reception of Charles Darwin in Europe*, que duia el títol «Darwin in Catalunya: from Catholic intransigence to the marketing of Darwin» i que es va publicar l'any 2008. També s'hi van referir Martí Domínguez i Anna Mateu en un article publicat a *Mètode* l'any 2012 amb el títol «La caricatura de Darwin». L'any 2016 Xavier Vall va fer una notable contribució en l'article «Representacions visuals catalanes del darwinisme durant el segle XIX», publicat a *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*.

En relació amb l'empresa fabricant del licor cal destacar l'article de Maria Dolors Nieto amb el títol «De José Bosch y Hermano a Bosch y Cía», que va aparèixer el 2012 a la revista *Carrer dels Arbres*, i el llibre publicat per la Fundació Osborne amb motiu del 150è aniversari de la creació de la empresa, *Anís del Mono. Desde 1870*, una obra coordinada per Francesca García amb espectaculars fotografies d'Antonio Guillén i textos d'Esther Espejo i Margarida Abras, magníficament dissenyat i editat.

A internet hem trobat nombroses referències a l'etiqueta, moltes d'elles de poc interès. Però cal destacar-ne l'aportació del divulgador científic Claudi Mas en el seu blog personal, que va aparèixer l'any 2012 amb el títol «El mico de l'Anís del Mono», i la pàgina *Evolución, revolución y Anís del Mono*, que va aparèixer l'any 2013 a la web Alacant Obrer. També hem trobat força referències en articles de diaris com *El País*, *ABC*, *Avui*, *El Periódico*, *Cinco días*... Destaca el més antic de tots, publicat per Lluís Permanyer a *La Vanguardia* l'any 1988 amb el títol «Fue el pueblo quien bautizó con el curioso nombre de Anís del Mono el delicioso licor de Vicenç Bosch».

Han estat particularment interessants les dades obtingudes a partir de publicacions de l'època, especialment d'*El Eco de Badalona* així com del diari *La Vanguardia*, que hem pogut contextualitzar a partir de diversos articles que han aparegut darrerament sobre l'Ajuntament de Badalona i els seus alcaldes a la segona meitat del segle XIX.

2. La famosa etiqueta

En una comunicació de la Dirección General de Instrucción Pública, Agricultura é Industria que va signar el director general, i que es va publicar l'abril de 1878 a la *Gaceta de Madrid*, trobem una còpia literal de la descripció de l'etiqueta en una sol·licitud de «D. José Bosch y hermano, vecino de Barcelona». En un fragment hi podem llegir:

Consiste la marca en una etiqueta de figura octogonal cromo-litografiada, en cuyo centro y dentro de un círculo hay un mono sentado sobre una caja de embalaje sosteniendo en su mano izquierda una botella y en la derecha un rollo de papel, en el que se lee: Es el mejor la ciencia lo dijo, y yo no miento.¹

Com podem comprovar, els elements centrals de l'etiqueta sobre els quals s'ha debatut reiteradament ja els trobem en el disseny descrit l'any 1878, tot i que amb posterioritat s'hi van fer algunes modificacions, que no van alterar substancialment les característiques inicials. Entre elles cal destacar la que es va produir després de la Guerra Civil del 1936-1939, amb la introducció d'una franja blanca a l'exterior de l'etiqueta que inclou la data de 1870, a la qual ja ens hem referit, que havia fet pensar que s'hauria fet pública aquell any. Amb les dades que tenim, ara sabem que va ser uns anys més tard. Cal destacar també que s'utilitzés la tècnica de la cromolitografia, una tècnica molt nova en aquells anys a Catalunya, tot i que sembla que en els primers anys les etiquetes s'imprimien a París (Permanyer, 1988).

Al voltant de la seva intencionalitat hi ha hagut un notable debat amb diferents posicionaments que podem agrupar en les interpretacions següents:

1. Els que sostenen que no té res a veure amb l'evolucionisme i que l'etiqueta formaria part de la moda d'incloure animals a les etiquetes d'anissos.
2. Els que defensen que sí que fa referència a Darwin i a l'evolució per atacar-los des d'una posició conservadora.
3. Els que hi veuen una posició de defensa i difusió de la figura de Darwin i de l'evolucionisme des d'un posicionament liberal.

Pel que fa a la primera posició, cal dir que els germans Bosch tenien tal predilecció pels micos fins al punt de tenir-ne alguns exemplars a la seva fàbrica, de manera que les instal·lacions on es fabricava l'anís sembla que eren conegudes com «la fàbrica de la mona» (Castellano & Sánchez, 1996: 7). Això ha fet pensar a alguns autors que els germans Bosch haurien inclòs un mico a l'etiqueta senzillament seguint la moda d'incloure-hi animals. Aquesta interpretació no explica dos aspectes importants: la humanització de la figura del mico i el sentit que tindria el text referit a la ciència: «la ciencia lo dijo, y yo no miento», raó per la qual aquesta forma de veure-ho té fonaments força febles i és minoritària.

Per tant, és clar que el mico humanitzat amb una cara que recorda la de Darwin en una edat madura i el text que al·ludeix al rigor del coneixement científic en un context d'ampli debat entorn de l'evolucionisme que s'estava desenvolupant a l'Estat espanyol fan pensar que l'etiqueta es devia referir a Darwin i l'evolucionisme, i de forma particular a l'origen de l'home per evolució d'uns ancestres primats. Cal recordar que l'any 1876,

1. *Gaceta de Madrid*, 100, 10-4-1878, 79.

presumiblement mentre es dissenyava l'etiqueta, va aparèixer a Barcelona la primera traducció al castellà de *The Descent of Man*, l'esperada obra de Darwin sobre l'origen de l'home que feia cinc anys que s'havia publicat a Anglaterra. A més, es tractava de la primera traducció al castellà d'una obra del naturalista anglès, encara que no fos traduïda en la seva totalitat.

3. El debat entorn de Darwin a Barcelona en els anys d'aparició de l'etiqueta

Els anys en què es va elaborar i va aparèixer l'etiqueta a les ampolles d'Anís del Mono corresponen a un punt àlgid pel que fa a la intensitat del debat entorn de l'evolució i de l'origen de l'home que es produïa a la societat catalana, tant pel que fa a la defensa com a l'atac de plantejaments evolucionistes i darwinistes. Ho podem comprovar a través de diferents discursos pronunciats a la Universitat de Barcelona i a l'Ateneu Barcelonès, i particularment per l'aparició de diferents llibres publicats a Barcelona que defensaven les idees de Darwin o s'hi enfrontaven. Entre els qui atacaven el naturalista anglès en aquells anys podem destacar Manuel Duran i Bas, Gaietà Vidal i de Valenciano, Josep de Letamendi i de Manjarrés i el pare escolapi Eduard Llanas i Jubero.

Duran i Bas era professor a la Universitat de Barcelona i polític regionalista conservador, i en el discurs inaugural del curs 1876-1877 a l'Ateneu Barcelonès, pronunciat el 30 de novembre, deia:

El hombre pertenece á una especie, la humana, que para algunos forma un reino especial; y Dios es quién la ha creado como todas las especies aunque Darwin sostenga que [...] (Duran i Bas, 1876: 32).

Cap a la fi del discurs feia la crítica més contundent i una mica apocalíptica:

[...] en el darwinismo desaparece todo elemento moral del fin del individuo y de la Sociedad. (Duran i Bas, 1876: 45).

El mateix any 1876 inaugurava el curs a la Universitat de Barcelona el catedràtic de geografia Gaietà Vidal i de Valenciano. Va dedicar l'oració d'obertura del curs a la disciplina que coneixia, la geografia, alhora que combatia la ciència moderna fent afirmacions com la que segueix:

¿Qué hacen la *Biología* y la *Paleontología*, aquella hablandonos de un Dios naturaleza, de un Dios fuerza, de un infinito impersonal que se desenvuelve al través del tiempo y del espacio, pasando del estado gaseoso al líquido, del líquido al sólido, mineral ayer, hoy vegetal, mañana animal, hasta que llegue el momento que deba convertirse en hombre, termino de las evoluciones [...] (Vidal, 1876: 52)

Tot i referir-se clarament a la teoria de l'evolució i a l'origen de l'home sense esmentar Darwin en cap moment, quedava clar que es referia al naturalista anglès. La polèmica estava tant a flor de pell que així ho entenien els que des de posicions progressistes donaven notícia del discurs. Per exemple, en els comentaris sobre el discurs apareguts en un apartat denominat «Revista crítica» que uns dies més tard apareixien a la *Revista Contemporánea*, una publicació liberal i europeïsta de Madrid, podem llegir:

[...] el Sr. Vidal de cooperar á la empresa (hoy muy aplaudida entre nosotros) de hacer cruda guerra á la ciencia moderna, hace una intempestiva excursion al campo en que sostienen rudo combate la ciencia y la fé, y con tal motivo dirige furibundos ataques á la primera, acusándola de *grosero materialismo* y *repugnante panteísmo*, diciendo sabrosos chistes aporósito [sic] de la escuela de Darwin [...] (Revilla, 1876: 112).

Per la seva part, dos anys més tard el prestigiós catedràtic d'anatomia Josep de Letamendi, en el discurs inaugural del curs acadèmic a la Universitat de Barcelona, atacava Darwin referint-s'hi amb afirmacions tan contundents i efectistes com:

[...] su Lógica, la perfeccion del ladrado; su Ética, el poder del hambre; su Estética, la fruicion de la hartura; su Derecho, la consumacion del hecho; su Metafísica la Física, y su Teología, la absoluta inutilidad del Sér Supremo. (Letamendi, 1878: 30).

Però d'alguna forma ja reconeixia el notable èxit de les idees del naturalista anglès en afirmar que,

[...] á cada nueva publicacion del fecundo é intencionado Darwin, sucede una ratificacion acentuada en la idea y una exaltacion sensible en su propaganda. (Letamendi, 1878: 33).

Cal recordar que Letamendi l'any 1867 ja havia fet un fort atac a l'evolucionisme en un discurs a l'Ateneu, però en aquell cas, tot i que també es va referir a Darwin, l'escomesa la centrava especialment en Lamarck (Camós, 2021: 266-270).

Al mateix Ateneu on Duran i Bas havia fet durs atacs a Darwin, també trobem en aquests anys defensors del naturalista anglès com l'economista Pere Estasén i Cortada. L'any 1876 ja havia publicat un article a la *Revista Contemporánea*, a la qual acabem de referir-nos, amb el títol de «La Teoría de la evolución aplicada a la Historia», on feia un repàs històric de les teories evolucionistes i afirmava que:

La evolución no es un delirio del moderno materialismo. La historia de esa idea ofrece al erudito una série que comprueba y que obedece á la ley de los organismos naturales

y de otro órden superior; la evolucion es la razon verdadera del progreso. (Estasén, 1876: 459)

En el text es referia a Darwin entre d'altres autors. L'any següent, durant els mesos de març i abril, va pronunciar un seguit de conferències a l'Ateneu sota el títol «El positivismo o sistema de las ciencias experimentales», que no va poder acabar degut als conflictes que es van generar amb els sectors més tradicionalistes de la institució, fet que ens dona una idea de la intensitat i duresa dels debats entorn a l'evolució generats a Barcelona en aquells anys. En aquestes conferències es referia a Darwin com aquell qui millor va comprendre el fenomen de l'evolució i també afirmava que:

Estaba reservado á Darwin, á Haeckel, a Herbert-Spencer, dar los primeros pasos en esta senda y formular esta teoría de la transformacion de los séres organizados que sin embargo no ha llegado al término de su desenvolvimiento y que mejorarán y ampliarán los naturalistas sucesivos. (Estasén, 1877: 259-260).

Les conferències van tenir una notable difusió en publicar-se també en forma de llibre el mateix any 1877. El conflicte entre els sectors conservadors i progressistes de l'Ateneu va acabar desembocant en la sortida de bona part dels elements més progressistes, encapçalats per destacats personatges com Valentí Almirall i Joaquim Bartrina, i la fundació de l'Ateneu Lliure. Més endavant ens tornarem a referir a Almirall i Bartrina i a l'Ateneu Lliure.

En el món científic català d'aquells anys, més enllà de la seva teoria de l'evolució Darwin començava a considerar-se com un important expert en diferents matèries, i es referien a ell respectuosament fins i tot alguns destacats naturalistes que eren convençuts antievolucionistes. Podem comprovar-ho revisant com es tractava Darwin a la publicació *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias* que es va començar a editar a Barcelona el gener de 1878. En els tres primers anys d'existència de la revista, de 1878 a 1880, hi trobem referències respectuoses al naturalista anglès relacionades amb la seva teoria de l'evolució referides a un llibre de Josep Landener² o signades per Joan Vilanova i Piera (1879: 85), tots dos respectats científics catòlics antidarwinistes amb amplis coneixements en geologia i paleontologia. Josep Landener, nascut a València, va ser un astrònom i paleontòleg de formació autodidacte i profundament catòlic que es va poder dedicar a les seves investigacions perquè va disposar d'un important patrimoni, ja que no va ocupar cap càrrec remunerat relacionat amb la ciència. Va mantenir nombrosos contactes amb científics estrangers, especialment francesos, i va arribar a escriure diversos textos per a publicacions europees. Tot i ser radicalment creacionista i antidarwinis-

2. «Bibliografía. *Principios de Geología y Paleontología*, por D. José J. Landener», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, II, 1879, 398.

ta, amb el temps va anar evolucionant cap a l'acceptació d'un transformisme limitat (Pelayo, 1999: 221-226). Per la seva banda, Joan Vilanova i Piera, que també havia nascut a València, va ser un científic professionalitzat amb una bona formació, obtinguda tant a través dels seus estudis a Espanya com especialment per les seves estades a l'estranger, i va ser catedràtic de geologia i paleontologia de la Universitat de Madrid i membre de nombroses corporacions científiques espanyoles i estrangeres. Era profundament creacionista, però estava interessat en les noves dades i teories que anaven apareixent, i obert al debat científic.

Les cites més nombroses que apareixen a la *Crónica Científica* relacionades amb l'obra de Darwin es refereixen a les plantes insectívores i particularment al llibre *Insectivorous Plants*, que Darwin havia publicat l'any 1875³ (Morren, 1878: 254; Heldreich: 1879: 409; Bofill, 1880: 14), i també trobem referències a altres obres seves com *The Variation of Animals and Plants Under Domestication*, publicada l'any 1868,⁴ i *The Effects of Cross and Self Fertilisation in the Vegetable Kingdom*, apareguda l'any 1876.⁵ Per tant, no eren conegudes només les idees generals de Darwin sobre l'evolució i l'origen de l'home, sinó que també es feien referències a la seva expertesa i a l'aplicació que va fer de la seva teoria en diferents camps com els de les plantes insectívores, la domesticació dels animals o la fertilització dels vegetals. Per tant, en aquests anys Darwin era reconegut com un reputat científic en el camp de l'estudi de la naturalesa, més enllà de la polèmica sobre l'evolució.

El naturalista anglès havia publicat l'any 1871 l'obra on es posicionava clarament sobre l'origen de l'home com a evolució d'altres formes de primats, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. La publicació d'aquest llibre va fer que es focalitzés bona part del debat sobre l'evolució a tot Europa entorn de l'origen de l'home. A Catalunya això va fer que en els anys següents apareguessin un seguit d'obres relacionades amb aquests intens debat, coincidint per tant amb els anys en què s'estava fent el disseny i es produiria l'aparició de l'etiqueta d'Anís del Mono.

La primera de les obres que defensava els plantejaments evolucionistes de Darwin va aparèixer l'any 1874 impresa per Narciso Ramírez Editores. Es tracta del llibre titulat *Origen del hombre según la teoría descendencial*, que havia estat escrit per Roberto Abendroth amb una intervenció destacada de Pompeu Gener, fins al punt que fins no fa gaire se l'havia considerat l'autor de l'obra. D'Abendroth tan sols en sabem el que figura al llibre, que era alemany i doctor en filosofia. Pel que fa a Pompeu Gener va ser un periodista i assagista cosmopolita que tenia formació científica, i un actiu divulgador de l'evolucionisme i del

3. «Crónica de historia natural – Las plantas insectívoras», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, I, 1878, 236.

4. «Academia de Ciencias de París. Sesión del 19 de abril de 1880», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, III, 1880, 222.

5. «Academia de Ciencias de París. Sesión del día 4 de octubre de 1880», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, III, 1880, 496.

positivisme; en els anys en què s'estava fent el disseny de l'etiqueta estava vinculat al republicanisme federal, com Almirall i Bartrina, i també va participar en el Primer Congrés Catalanista. En realitat, en el pròleg de l'obra Abendroth explica que Gener l'havia ajudat en la traducció utilitzant les anotacions que havia fet a partir d'unes conferències sobre la teoria darwiniana que havia fet el «Dr. Buechner [Büchner]» en diverses ciutats d'Alemanya i Suïssa (Abendroth, 1874: VI). Per tant, d'alguna manera hauriem de considerar Ludwig Büchner, el metge i filòsof alemany defensor del monisme, com a coautor de l'obra. Llegint el llibre podem comprovar com Pompeu Gener no es va limitar a traduir, sinó que va introduir al llarg de l'obra referències a autors com el catedràtic de zoologia de la Universitat de Madrid Laureano Pérez Arcas o el professor de l'Institut de Barcelona Salvador Mestres. Des del principi del llibre es realça el caràcter revolucionari que tenia la teoria de Darwin:

Entre todos los acontecimientos de la ciencia moderna, no hay otro que tienda a reformar la Idea general que de la Naturaleza se tiene, de un modo fundamental, ni que lleve sus consecuencias a tantos ramos del saber, como la teoría del célebre naturalista inglés Carlos Darwin. (Abendroth, 1874: III)

Pel que fa a Ludwig Büchner, cal dir que les seves obres van constituir una important plataforma de difusió del materialisme i també de l'evolucionisme de Darwin des de l'any 1868, en què es va publicar la seva primera obra traduïda al castellà, *Fuerza y materia*, que al llarg dels darrers decennis del segle XIX i els primers del segle XX va tenir altres traduccions i nombroses reedicions. Per la seva banda, Pompeu Gener coneixia la seva obra ja que al llarg de 1871 havia traduït i anotat una col·lecció de vint articles amb el títol de «La teoría darwiniana por el Dr. Büchner» a la publicació *La Humanidad. Periódico Semanal, Eco de la Asociación Libre-Pensadora de Barcelona*. Aquesta publicació era l'òrgan d'expressió de la societat de lliurepensadors de Catalunya, on conflüen maçons, republicans federals, anarquistes i altres sectors radicals i progressistes (Girón, 2010: 123).

L'any 1876 es va publicar un altre llibre on es defensava explícitament a Darwin i les seves idees. Es tracta de l'obra *Bosquejos Históricos. Estudios populares sobre las principales épocas de la historia de la humanidad*, escrit per l'anarquista anglès James Guillaume, i traduït per l'anarquista espanyol José García Viñas, que signava amb el pseudònim «Doctor G. Omblaga» (Martínez & Pagès, 2000: 643). El traductor en el pròleg reconeixia la gran acceptació de les teories de Darwin, indicant que el llibre, «conforme con las apreciaciones del mayor número de sabios modernos, admite la teoría del naturalista inglés Darwin» (Omblaga [García Viñas], 1876: 9-10). La primera part de l'obra estava dedicada a l'origen de l'home on l'autor, després d'elogiar el científic britànic, afirmava que «El naturalista inglés Darwin es el primero que ha formulado de una manera clara estas leyes» (Guillaume, 1876: 22). El llibre era el primer volum d'una biblioteca científica popular que intentava

difondre les noves teories científiques entre la població treballadora des d'una perspectiva progressista.⁶

Entre els anys 1872 i 1876 havien aparegut diferents volums d'una publicació de notable impacte, *La Creación. Historia Natural*, dirigida pel prestigiós catedràtic valencià Joan Vilanova i Piera, que com hem dit era un destacat científic catòlic antievolucionista, però obert al debat rigorós. Es tracta d'una obra enciclopèdica luxosament impresa per l'editorial Montaner y Simón amb la clara voluntat d'arribar als sectors acadèmics i benestants de la societat, per tant uns sectors molt diferents dels de l'anterior publicació. En el primer volum, però, que degué aparèixer l'any 1876 si tenim en compte les obres que s'hi citen, hi trobem llargs resums de tres obres de Darwin, *On the Origin of Species*, *The Variation of Animals and Plants Under Domestication* i *The Descent of Man*. Vilanova no va ser l'autor d'aquests llargs resums, però els va supervisar, tal i com es pot comprovar a través de diverses notes que apareixen a peu de pàgina on el responsable de l'obra es desmarca de determinades afirmacions on es defensava l'evolucionisme. L'autor d'aquests extensos resums va ser un col·laborador de Vilanova, el periodista, escriptor i historiador andalús Francisco Maria Tubino (Pelayo & Gozalo, 2012: 170-172), que a diferència del director de l'obra era un defensor de les idees de Darwin. El fet que en una obra d'aquesta magnitud dirigida per un antievolucionista es dediquessin al voltant de vuitanta pàgines infoli a exposar les idees de Darwin, posa de nou de manifest la gran projecció que ja tenien en el conjunt de l'Estat i en particular a Catalunya.

La primera traducció al castellà de *The Descent of Man* de Darwin va aparèixer a Barcelona l'any 1876, tot i que de forma incompleta. El seu traductor va ser un poeta romàntic reusenc defensor del positivisme científic, Joaquim Bartrina, al qual ens hem referit anteriorment. Es va publicar en una editorial vinculada al creixent moviment catalanista amb el significatiu nom de La Renaixensa. En realitat l'obra conté un ampli extracte de 264 planes del llibre de Darwin sobre l'origen de l'home, i dos apèndixs, un sobre la teoria darwinista de la selecció sexual i un altre sobre *The Expression of Emotions in Man and Animals*. En les primeres paraules del prefaci de l'obra Joaquim Bartrina fa un gran elogi a Darwin:

Ninguna obra, desde hace muchos años, ha conmovido tan hondamente al mundo científico como la en que Darwin, el eminente naturalista inglés, pone al servicio de su teoría sobre el Origen del Hombre, todo el inmenso tesoro de su génio sorprendente y original, de sus investigaciones profundas, y de su erudicion inmensa. (Bartrina, 1876: V)

6. Sobre anarquisme i evolucionisme a Espanya vegeu: A. Girón (2005), *En la mesa con Darwin. Evolución y revolución en el movimiento libertario en España (1869-1914)*, Madrid, CSIC.

A més, hi mostrava una clara adhesió a les seves teories:

Para explicar satisfactoriamente el origen del hombre es suficiente la teoría de la selección natural; por eso hemos traducido en parte íntegramente, y en parte extractándola, la sección de la obra en que Darwin la desarrolla con tanta copia de datos y observaciones. (Bartrina, 1876: VIII)

El llibre ja es trobava a la biblioteca de l'Ateneu Barcelonès l'any 1877 i degué tenir força èxit ja que es va reeditar poc després, l'any 1880, a l'editorial Trilla i Serra de Barcelona, i abans de final del segle es va reeditar dos cops més. L'any 1877 Bartrina va pronunciar una conferència a l'Ateneu sobre l'Amèrica precolombina en el marc també de la concepció darwinista.

En aquests mateixos anys també es va produir la primera traducció a l'Estat espanyol del llibre *Journal and Remarks, the Voyage of the Beagle*, l'obra on Darwin explicava el seu llarg viatge al voltant del món. Aquesta primera traducció gairebé completa es va fer al català i duia per títol *Viatje d'un naturalista al rededor del mon, fet a bordo del barco «Lo Llebrer» (The Beagle) desde 1831 á 1836*. Va aparèixer en fascicles que es repartien juntament amb el primer diari escrit en llengua catalana, el *Diari Catalá*, projecte impulsat per Valentí Almirall i Joaquim Bartrina, que hem vist que havia traduït l'*Origen de l'home* de Darwin. Es tracta de dos dirigents del catalanisme d'esquerres que van protagonitzar l'escissió que es va produir a l'Ateneu Barcelonès pel seu escorament cap a plantejaments conservadors. Valentí Almirall va ser un destacat polític catalanista d'esquerres defensor del federalisme, que va ser el redactor ponent del Memorial de Greuges on es reflectien un seguit de reivindicacions polítiques i econòmiques de Catalunya en relació amb l'Estat espanyol que es va adreçar a Alfons XII l'any 1885, així com un dels organitzadors del Primer Congrés Catalanista, en el qual, com veurem, estava inscrit Vicenç Bosch, un dels propietaris de l'empresa fabricant de l'Anís del Mono. En el segon número del *Diari Catalá* Almirall va fer un gran elogi a Darwin en una curta presentació de l'obra sobre el viatge del *Beagle* indicant que «lo *Viatje* es la primera obra que produí lo sabi mes profundament reformador dels nostres temps».⁷

Els fascicles que apareixien junt amb el diari eren de dues obres que s'alternaven, l'una literària, *La Iliada* d'Homer, i l'altra científica, el *Viatje d'un naturalista*. Cal destacar que els responsables del diari possessin l'obra del naturalista anglès al costat de *La Iliada*, una de les obres més importants de la literatura universal, i també és força significatiu que escollissin una obra de Darwin per a afermar la fidelitat dels lectors, fet que posa de manifest el prestigi que devia tenir per al públic potencial al qual es dirigia el diari.

Cal afegir que l'any 1877 es va publicar la primera traducció completa de l'*Origen de les espècies* al castellà a partir de la sisena edició de l'original anglès, feta per Enrique Godínez,

7. *Diari Catalá*, any I, 2, 5-5-1879, 4.

en aquest cas a Madrid, però no dubtem que la traducció arribés ben aviat a terres catalanes. Uns anys abans, el 1872, i també a Madrid, hi va haver un intent de fer una primera traducció al castellà de *On the Origin of Species* a partir de la discutida traducció al francès feta per Clémence Royer i que es publicava per entregues, però es va haver de suspendre quan només se n'havien publicat els dos primers capítols i una part del tercer.

L'any següent, el 1878, es publica també a Barcelona un llibre en contra de l'evolucionisme i de Darwin. Es tracta de *La teoría darwiniana y la creación llamada independiente*, escrita originalment en italià per Giovanni Giuseppe Bianconi, un herpetòleg que havia estat professor d'història natural a la Universitat de Bolonya. En aquest llibre, que s'havia publicat originalment l'any 1874, a partir de dades zoològiques Bianconi arriba a la conclusió que totes les parts dels organismes han estat creades per Déu gràcies a la seva intel·ligència sense límits. Bianconi, abans de fer unes extenses argumentacions zoològiques, adreça una singular carta a Darwin defensant que hi ha explicacions alternatives a l'evolucionisme per a explicar les semblances morfològiques entre els diversos grups zoològics (Bianconi, 1878: 11-22).

La traducció de l'obra i la redacció del pròleg les va fer el pare escolapi Eduard Llanas, que el mateix any havia pronunciat unes conferències durant la Quaresma a l'església de la Mercè de Barcelona, on va defensar tesis molt semblants a les de Bianconi en relació amb l'evolucionisme. El mateix any les conferències es van publicar en un llibre a la mateixa editorial on havia aparegut l'obra del zoòleg italià (Llanas, 1878). En anys posteriors Llanas tindria força protagonisme en el combat contra el darwinisme a Catalunya a través de diverses conferències que va impartir a Vilanova i la Geltrú i a Barcelona, i amb la publicació de diverses obres que van aparèixer a la mateixa editorial.

Aquestes reiterades referències al naturalista anglès, tant en conferències com en publicacions i amb posicionaments tant favorables com contraris a l'evolucionisme, posen en relleu la important presència que tenia Darwin en diferents cercles de la societat catalana, tant populars com il·lustrats, mentre els germans Bosch i el dissenyador de l'etiqueta de l'Anís del Mono estaven reflexionant sobre els elements que havia de contenir per tal de causar el major impacte propagandístic en la societat.

4. L'evolució i el catolicisme

Així doncs, tant pel contingut de l'etiqueta com pel context de l'intens debat que s'estava produint en aquells anys entorn de les idees evolucionistes a Catalunya, i especialment sobre l'origen de l'home, sembla força indiscutible que la imatge es referís a Darwin, però podria ser tant per defensar com per atacar el naturalista anglès i l'evolucionisme. Si l'etiqueta volgués atacar-lo hauria de mostrar menyspreu cap a aquest científic, i això tan sols podríem argumentar-ho pel fet d'haver posat a un mico una cara humana semblant a la cara de Darwin, com ja ho havien fet nombroses caricatures al Regne Unit (Barton, 2010). De totes maneres sembla que aquesta no era la intenció de l'etiqueta. En canvi, el text «la ciencia lo dijo, y yo no miento», que sembla estar en boca de Darwin, pareix posicionar-se a

favor de la ciència i els científics en un moment en què el naturalista anglès era, sens dubte, un dels exponents més importants de la ciència al món.

Però un element que en un primer moment podria semblar determinant per a entendre la intencionalitat de l'etiqueta, seria conèixer el posicionament religiós dels germans Bosch. Com hem comentat, en termes generals els sectors conservadors i catòlics eren antievolucionistes i sobretot antidarwinistes, mentre que els liberals acostumaven a ser favorables a l'evolucionisme i a les tesis de Darwin. De totes maneres, com veurem, cal fer certes matisacions a aquestes línies generals ja que la realitat era més complexa.

El químic i divulgador científic Claudi Mans i Teixidó, net de l'operari encarregat de la fabricació de l'anís des de 1920 fins a 1953, explica en el seu blog que Vicenç Bosch era conservador i catòlic, i ho fa palès dient que la seva àvia li explicava que ell i la seva dona anaven a missa de dotze a la parròquia de Santa Maria de Badalona (Mans, 2012). No dubto que el senyor Bosch anés a missa i fos catòlic, però això no el fa antidarwinista. Sabem que els sectors catòlics ultramuntans eren radicalment antievolucionistes i feien molt soroll, però d'altres sectors catòlics de l'Estat més minoritaris, i pel que sembla menys inclinats a fer posicionaments públics, es van mostrar més comprensius amb l'evolucionisme, tal i com s'ha pogut comprovar des del primer estudi sobre l'arribada del darwinisme a Espanya escrit per Diego Núñez (1977: 159-178).

A Catalunya trobem força exemples de posicionaments en contra de Darwin de sectors catòlics, com els que hem vist en els casos de Duran i Bas, Josep Letamendi o el pare Llanas, però també en podem trobar alguns de catòlics més oberts i dialogants amb l'evolucionisme. Si ens remuntem a principis de segle, quan Lamarck ja havia fet la seva formulació d'una teoria evolutiva però encara no havia aparegut la magistral obra de Darwin, ja trobem alguns catòlics oberts al diàleg entre l'evolucionisme i el catolicisme. És el cas d'un dels més grans científics catalans, l'altafullenc Antoni de Martí i Franquès, i de l'eclesiàstic Felix Torres Amat. L'any 1819 Martí Franquès, coneixedor de la teoria de Lamarck, preguntava al seu amic eclesiàstic si l'evolució era compatible amb el catolicisme amb les paraules següents:

¿Y se opone á la fé, prosiguió el religioso naturalista, el pensar que la produccion de las plantas y animales fué obra de la virtud que dió el Criador á los cuatro elementos, y que esta obra duró muchísimos años? (Torres Amat, 1836: 384)

Per Martí Franquès Déu no hauria creat cada una de les plantes i els animals de forma única, sinó que els haurien anat produint els quatre elements, la natura, a partir de la capacitat que els hauria donat el creador; es referiria per tant a un evolucionisme deïsta. Torres Amat, bon coneixedor dels textos sagrats, li contestava:

[...] lo que aprobaba ya S. Agustín (S. Aug. De Gen. ad lilt. lib. I. c. 18) dando por sentado que jamas se oponian á la fé los nuevos descubrimientos que se hacian en las cien-

cias naturales. Todo lo cual le autoriza á V. para proponer á la meditacion de los sabios y piadosos naturalistas su nuevo sistema.

Així doncs, tant el químic i naturalista Martí Franquès com l'eclesiàstic Torres Amat ja es mostraven oberts a fer compatible el catolicisme amb l'evolucionisme en els primers decennis del segle XIX (Camós, 2014). Els textos als quals ens hem referit van tenir una certa difusió ja que abans de publicar-se l'any 1836 a les *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, escrit per Fèlix Torres Amat, els havia llegit Francesc Carbonell i Bravo a l'Acadèmia de Medicina i s'havien publicat al *Diario de Barcelona* els dies 25 i 26 de març de 1833.

Més endavant, en els anys centrals del segle, entre 1830 i 1870, trobem plantejaments similars per part de l'hellenista i editor Antoni Bergnes de las Casas, encara que en aquest cas buscant la síntesi entre certs plantejaments evolucionistes i la religió des d'un cristianisme vinculat al món protestant i proper al moviment quàquer (Camós, 1998). Per exemple, l'any 1866 en una prestigiosa revista que va dirigir, *La Abeja*, entre diferents articles on es defensa la teoria de l'evolució des d'una perspectiva lamarckista, en podem llegir un d'un autor del qual tenim molt poques dades, Miguel Pons y Cuffi. En aquest article i referint-se a una obra seva que no sabem si es va arribar a imprimir, *Historia del Imperio español filipino*, escriu:

Las ideas de la creacion por encadenamiento y continuidad podrán muy bien reemplazar á las antiguas ideas de creacion con explosion é instantaneidad; porque si el espacio de un dia parece demasiado largo para la omnipotencia de Dios, el espacio de muchos millones de siglos, al contrario, no parece mas que un minuto si consideramos que en su eternidad nada significan los tiempos. (Pons, 1866: 419)

Es tracta clarament d'un altre posicionament que ens apropa a un evolucionisme deïsta.

En el mateix sentit, pocs anys abans del disseny de l'etiqueta, el 1870, el botànic i químic cadaquesenc Frederic Trèmols i Borrell, en el discurs d'obertura del curs 1870-1871 a la Universitat de Barcelona, feia un relat de la història de l'univers sense citar en cap moment el *Gènesi* ni referir-se als set dies de la creació o al diluvi universal; en canvi, citava autors com Epicur, Lucreci o Laplace, i fins i tot Darwin i l'*Origen de les espècies* (Trèmols, 1871: 22). En el discurs, on explicava l'evolució de l'univers des de la nebulosa inicial fins a l'origen de l'home, feia afirmacions com:

La Naturaleza todo lo ha construido y ordenado con extrema y admirable sencillez. Un mismo poder, *una sola fuerza universal* es la que domina toda la materia. (Trèmols, 1871: 8)

Després de descriure tot el procés evolutiu sense fer cap referència a Déu afegeix uns paràgrafs on posa de manifest el seu posicionament evolucionista deïsta en frases com:

El creyente, maravillado de su propia existencia y de todo cuanto se presenta á su vista, así de la tierra que pisa, y del infinito número de criaturas que la pueblan, como de las innumerables legiones de mundos que se mueven ordenadamente por los espacios, se afirma mas y mas en su fe, porque le es imposible dejar de ver en el portentoso conjunto de armonías, que descubre en todas partes, el dedo de una infinita Providencia, que todo lo dirige con suprema sabiduría. (Trèmols, 1871: 44).

Cal destacar aquest posicionament de Trèmols si tenim en compte que, pel que coneixem, la gran majoria dels naturalistes catalans contemporanis que van gosar manifestar-se entorn de l'evolucionisme s'hi van mostrar radicalment contraris, i que la teoria de Darwin no es va explicar a la Universitat de Barcelona fins a l'arribada d'Odón de Buen, dues dècades més tard, i enmig de notables conflictes (Arqués, 1985: 21-66).

L'any següent es va publicar a Barcelona una altra obra en la qual es defensava que l'evolucionisme no era incompatible amb la creença en Déu. Es tracta d'una obra de Camille Flammarion, l'astrònom francès que va ser un gran divulgador científic i que també va escriure novel·les de ciència-ficció i fou defensor de l'espiritisme. L'obra duia per títol *Dios en la naturaleza*, i va ser publicada per l'editor de Barcelona Juan Oliveres i traduïda per una anomenada «Sociedad literaria». El director d'aquesta societat literària era Antoni Bergnes de las Casas (Roura, 1988: 86), al qual acabem de referir-nos. En aquesta obra Flammarion afirma que la teoria de l'evolució no ataca l'existència de Déu, i que és una hipòtesi indispensable per a la ciència actual:

Persuadido, empero, de que semejante teoria no ataca la presencia de Dios en la Naturaleza, objeto de nuestros estudios, sino que más bien simpatiza con ella, la dejaremos pasar, considerándola con Lyell, no solo como útil, sino tambien, en el estado actual de la ciencia, como una hipótesis indispensable. (Flammarion, 1872: 185)

Més endavant dona la volta a molts dels arguments que defensaven els més fervents catòlics antidarwinistes, arguint que l'evolucionisme en lloc de reforçar el materialisme i provar que Déu no existeix constituiria una prova irreprotxable de la seva existència:

Digámoslo, pues, con firmeza y Seguridad: aun en el caso de admitir sin la menor reserva todos los hechos que los materialistas invocan y tomando en cuenta además lo que han dicho Darwin [...] los sentidos todos, los hombres, los animales, las plantas, los seres vivientes, en una palabra, se hayan formado bajo el poder permanente de una fuerza natural; todo esto no prueba por ningun estilo que Dios no existe: antes al contrario, á falta de otra, esto constituiria una prueba plena é irreprochable de la existencia de un Sér supremo. (Flammarion, 1872: 366)

Poc abans del disseny de l'etiqueta, l'any 1873, trobem una altra referència a la compatibilitat entre l'evolucionisme i la religió en un article signat amb el pseudònim «Lamarck F. de», quan el naturalista francès al qual al·ludeix, Lamarck, feia mig segle que havia mort. Darrere d'aquest pseudònim hi havia el jove escriptor Felip de Saleta (Vall, 2012: 102-103) i va aparèixer en el marc d'una singular polèmica que es va desenvolupar a la revista *La Renaxensa* (Camós, 2018). La controvèrsia va enfrontar Saleta i un altre autor que també signava amb pseudònim, «Q. Durward», el nom d'un personatge de ficció creat per Walter Scott també feia mig segle. En un d'aquests articles on trobem diverses referències al positivisme i a l'evolucionisme podem llegir:

[...] porque'l moviment constant, el principi de vida, la forsa harmoniosa de la naturalesa, —enclosa pels uns en el poder de Deu, pels altres en el poder de la materia, pels altres en l'intervenció mútua y necessària de aqueixos dos agents,—transforma contínua y progressivament tots los sèrs, sostenint, ab tals transformacions, l'harmonía de las existencias. (Lamarck, 1873: 73)

En el debat, veiem que Saleta, que s'enfrontava a una persona d'ideologia catòlica molt conservadora, probablement Joan Planas i Feliu, posa de manifest que darrere de la força de la naturalesa que aniria transformant de forma progressiva els éssers vius hi podríem trobar Déu, fent palès que era una possibilitat que devia estar present a la societat catalana. De nou, ens trobem davant de l'acceptació d'un possible evolucionisme deista.

Fins i tot alguns sectors de l'Església catòlica catalana es mostraven més oberts a debatre les noves teories científiques en lloc de fer desqualificacions apriorístiques, buscant la manera de fer compatibles aquestes noves teories científiques amb la religió catòlica, particularment la teoria de l'evolució, o be de combatre-les amb arguments sòlits. És en aquest marc que podem entendre les paraules de Salvador Casañas, rector del Seminari de Barcelona, en una circular dirigida al clero de la diòcesi l'any 1879 on feia la reflexió següent en relació amb el Museu de Geologia del Seminari Conciliar d'aquesta ciutat, que feia alguns anys que s'havia inaugurat al Seminari de Barcelona:

De este modo, con verdadero conocimiento de causa, y con argumentos sólidos, fundados en hechos positivos racionalmente interpretados, se rebate la falsa ciencia que tanto cacarea hoy sus conquistas, y siéntase la verdadera (ciencia) en completa conformidad y armonía con la divina revelación.⁸

En els anys següents els jesuïtes a Catalunya van tenir un paper destacat en aquesta recerca científica que havia de poder fer compatible els avenços de la ciència i el catolicisme,

8. Citat per L. Via Boada (1975), *Cien años de investigación geológica*, Barcelona, CSIC, 13.

a través d'institucions com l'Observatori de l'Ebre, a Roquetes, i el Laboratori Biològic de Sarrià (Catalá, 2013).

No era una situació exclusiva d'Espanya. Per exemple, en els mateixos anys en què es dissenyava l'etiqueta esclatava a Itàlia el cas Raffaello Caverni. Aquest sacerdot italià, en diversos articles apareguts els anys 1875 i 1876 a la *Rivista Universale* i en un llibre publicat l'any següent, *De'nuovi studi de la Filosofia*, defensava que es podien conciliar l'evolucionisme i el cristianisme (Artigas *et al.*, 2010: 40-66). El llibre va ser prohibit pel Vaticà l'any 1878 en el que es qualifica com una mena de condemna indirecta del darwinisme, ja que ni en el títol del llibre ni en la condemna no se citaven ni Darwin ni l'evolucionisme. Probablement el Vaticà actuava d'una forma molt cautelosa per no repetir els escàndols que van envoltar la condemna de Galileu.

Per tant, el fet que els germans Bosch fossin catòlics i anessin a missa no els fa antievolucionistes i antidarwinistes. Encara que coneguem els testimonis de nombrosos catòlics tant catalans com espanyols que es mostraven radicalment antievolucionistes, també sabem que existien altres sectors de catòlics, probablement menys inclinats a fer grans manifestacions públiques, que acceptaven un evolucionisme compatible amb les seves creences religioses. Entre aquests sectors podríem trobar els germans Bosch que, com veurem, en els anys en què es va dissenyar l'etiqueta no eren pas conservadors, i encara menys ultramuntans.

5. Els germans Bosch, liberals compromesos

Pel que fa a la connexió entre el posicionament ideològic i la teoria de l'evolució a la societat espanyola en aquells anys, com ja hem dit, en termes generals els conservadors acostumaven a ser antievolucionistes i antidarwinistes, mentre que els liberals acostumaven a acceptar l'evolucionisme i defensar la figura de Darwin.

En relació amb el posicionament dels germans Bosch en l'època en què es va fer l'etiqueta, s'han localitzat diverses fonts que testimonien que no eren tan conservadors com semblaven apuntar les dades aportades per Claudi Mans, sinó liberals compromesos almenys des de 1863 fins a la dècada dels vuitanta. Tampoc no podem descartar que amb el pas dels anys la seva ideologia s'anés fent cada cop més conservadora, com va succeir amb molts burgesos al segle XIX, a mesura que el moviment obrer anava adquirint més presència social i radicalitat; de fet, sembla que hi ha algunes dades en aquest sentit (Alacant Obrer, 2013).

Xavier Vall (2016: 106-107) fa uns anys va aportar algunes informacions que apunten a un posicionament liberal dels germans Bosch. Dues de les dades es refereixen als anys en què es va publicar la famosa etiqueta. L'any 1879 el senyor Bosch i la seva companyia van fer una donació d'ampolles d'Anís del Mono a l'Ateneu Lliure de Catalunya en favor dels damnificats per les inundacions del sud-est d'Espanya i per als obrers sense feina de Barcelona. Cal recordar que l'Ateneu Lliure de Catalunya, una escissió de l'Ateneu Barcelonès que es va constituir quan els sectors més progressistes van veure impossible expressar les seves idees, estava vinculat a la intel·lectualitat republicana, liderada per personatges com

Valentí Almirall i Joaquim Bartrina, tots ells defensors de l'evolucionisme i el darwinisme als quals ja ens hem referit anteriorment.

Xavier Vall també recull que Vicenç Bosch i Grau figura entre els inscrits al Primer Congrés Catalanista, impulsat per Valentí Almirall, segons es pot llegir al *Diari Català*, i que en aquesta publicació s'anunciava l'Anís del Mono. Ja hem vist que aquest diari havia començat a publicar en fascicles l'any 1879 la primera traducció al català d'una obra de Darwin, el *Journal and Remarks, the Voyage of the Beagle*, i que la traducció al castellà de *The Descent of Man* de Darwin feta per Joaquim Bartrina també s'havia publicat a la impremta de la Renaixença, per tant en cercles propers. Seria difícil d'entendre cap col·laboració d'algú radicalment antidarwinista en una publicació tan prodarwinista com el *Diari Català* dirigit per Valentí Almirall i en una institució com l'Ateneu Lliure de Catalunya.

Podem aportar altres dades que mostren un perfil liberal dels germans Bosch des de 1863. Així, en el diari *La Discusión. Diario Democrático*, vinculat al Partido Democrático i on escrivien personatges com Emilio Castelar, Estalisnao Figueras o Pi i Margall, podem llegir que un jove Vicenç Bosch de Grau, que amb els anys seria copropietari de l'empresa fabricant de l'anís, quan tenia 18 anys s'adheria al posicionament d'aquest diari que era demòcrata i republicà.⁹

Anys més tard, però ja mantenint posicions més moderades, els germans Bosch van posar de manifest un notable interès per la política general i particularment per la política local, participant activament en la gestió de l'Ajuntament de Badalona. De fet seguien una tradició familiar, ja que el seu pare, Francesc Bosch i Monpart, va ser regidor i síndic procurador de l'Ajuntament de Badalona entre 1843 i 1844, alcalde segon entre 1854 i 1856, i durant el Bienni Progressista fins i tot va ser alcalde de la vila l'estiu de 1855, a causa de la suspensió del càrrec de Josep Brunet i Torres (Palacio, 2020: 144).

A l'inici del Sexenni Democràtic trobem diverses referències als germans Bosch en la primera època del setmanari *l'Eco de Badalona*, la primera publicació periòdica de la ciutat. De fet, a Vicenç Bosch se l'assenyala com un dels redactors de la publicació en el darrer número d'aquesta primera època. Sembla que Vicenç es va unir des del principi a la iniciativa de crear una publicació periòdica de caràcter liberal a la seva ciutat, tal com s'autoqualificava el setmanari en el suplement amb el qual tancava aquesta primera època, «un periódico de ideas en extremo liberales».¹⁰

El 20 de desembre de 1868, a l'inici del Sexenni Democràtic, *l'Eco de Badalona* informava que Josep Bosch era un dels candidats a les eleccions municipals en la llista liberal,¹¹ i el 25 del mateix mes deia que Josep Bosch havia estat el segon candidat més votat a tan sols un vot de Sebastià Badia, que seria nomenat alcalde durant bona part del Sexenni.¹² Aques-

9. *La Discusión. Diario Democrático*, any 7, 2452, 18-112-1863, 1.

10. *Suplemento al Eco de Badalona*, 16-5-1869, 1.

11. *Eco de Badalona*, any I, 3, 20-12-1868, 1.

12. *Eco de Badalona*, any I, 4, 25-12-1868, 1.

ta candidatura estava formada per elements de l'antiga Junta Revolucionaria i també de l'Ajuntament provisional, de manera que Josep Bosch també hauria participat en aquestes institucions en els primers mesos del Sexenni. Per altra banda, cal ressaltar que es tractava de l'única candidatura que es va presentar, ja que altres sectors, tant conservadors monàrquics com demòcrates republicans, no van aconseguir formar-ne (López Tossas, 1985: 31). Durant l'any 1869 a l'*Eco de Badalona* trobem algunes informacions que es refereixen a la tasca com a regidor de Josep Bosch a l'Ajuntament.¹³ A més, amb data del 28 de febrer podem llegir una altra dada que podem considerar significativa: els dos germans, Josep i Vicenç, havien signat una carta d'homenatge al general liberal Baldomero Espartero.¹⁴

La segona època de l'*Eco de Badalona* s'inicia el 6 d'octubre de 1878 ja en plena Restauració, pocs mesos després de la publicació de la descripció de l'etiqueta de l'anís a la *Gaceta de Madrid*. En els primers anys d'aquesta segona època hi trobem nombroses referències als germans Bosch, moltes d'elles relacionades amb la seva activitat industrial; per exemple, en el primer número d'aquesta segona època n'hi trobem fins a tres referències. La primera és en una descripció de les indústries de la ciutat en referir-se a les fàbriques d'aiguardent; la segona, en explicar que «Se encuentra accidentalmente en París, nuestro amigo y paisano D. José Bosch y Grau», i la tercera, en una felicitació als germans Bosch per haver obtingut «la distinción de medalla de plata en la Exposición Universal de París, por sus aguardientes y licores», fet que com sabem també va quedar reflectit a l'etiqueta.¹⁵ No hi dubte que tant els germans Bosch com la seva empresa eren personatges de gran importància a la ciutat de Badalona. A més, la referència al seu viatge a París posa en relleu el seu cosmopolitisme, i per tant el coneixement que podien tenir dels debats que s'estaven produint a Europa, particularment el debat sobre l'origen de l'home.

A la publicació badalonina d'aquests anys també hi trobem nombroses referències al seu posicionament liberal. De nou comprovem com el 22 de febrer de 1879 els dos germans feien donacions a la subscripció per a oferir una corona al general Espartero, unes setmanes després de la seva mort;¹⁶ sembla bastant clar que per als dos germans el general Espartero era un important referent polític liberal. Durant el mateix any els dos germans apareixen en diverses notícies a l'*Eco de Badalona* donant suport al candidat a diputat Antonio Ferratges Mesa, un personatge de llarga i intensa carrera política i de trajectòria liberal que uns anys més tard rebria el títol de marquès de Mont-Roig.¹⁷ De fet, a les eleccions de l'abril d'aquell any Ferratges seria inicialment derrotat pel candidat ministerial Maria-

13. *Eco de Badalona*, any II, 13, 28-2-1869, 3; *Eco de Badalona*, any II, 17, 28-3-1869, 3.

14. *Eco de Badalona*, any II, 13, 28-2-1869, 1.

15. *Eco de Badalona*, any I, 1, 6-10-1878, 2 i 3.

16. *Eco de Badalona*, any II, 8, 22-2-1879, 3.

17. *Eco de Badalona*, any II, 13, 29-3-1879, 1; *Eco de Badalona*, any II, 16, 19-4-1879, 1; *Eco de Badalona*, any II, 30, 26-7-1879, 2.

no Maspons, però després d'un recurs l'any 1880 seria reconegut com a guanyador (Rom, 2000: 40-41).

La mateixa publicació badalonina, el dia 9 d'agost informava que Vicenç Bosch havia pres possessió com a fiscal municipal.¹⁸ En el número del 18 d'octubre del mateix any Josep Bosch figura com a membre del comitè local del Partido Constitucional, del qual seria nomenat president.¹⁹ El 4 de setembre de l'any següent l'*Eco de Badalona* informava que Josep Bosch, com a president del comitè de Badalona i en el marc d'una reunió dels comitès liberals dels districtes dels afores de Barcelona, havia signat un comunicat fent una crida per anar a votar el candidat constitucional liberal Jaume Brosa Reixach.²⁰ Cal recordar que l'any següent el Partido Constitucional participaria en la fundació del Partido Liberal Fusionista liderat per Práxedes Mateo Sagasta.

Al llarg de l'any 1881 l'*Eco de Badalona* informava que Vicenç Bosch formava part de l'única candidatura que es va presentar a les eleccions municipals ja que s'havia «Retraído el elemento democrático-federal». La candidatura incloïa «liberales conservadores y conservadores liberales».²¹ El mes següent la publicació recull el resultat de les eleccions on Vicenç Bosch va recollir 83 vots;²² unes setmanes més tard prenia possessió com a regidor en el nou Ajuntament,²³ i mesos més tard se'l nomenaria primer tinent d'alcalde en un consistori liderat pel Francesc Guixeras del partit liberal fusionista.²⁴ També informava d'una visita a Badalona del candidat a diputat liberal pel districte de Granollers, Antoni Ferratges, durant les fetes del Corpus, quan es va allotjar a casa dels germans Bosch,²⁵ i en una altra ocasió en què també va dinar a casa seva.²⁶ Això posa de manifest la bona relació que els germans Bosch mantenien amb Ferratges i l'esforç que feien per promocionar la seva candidatura a diputat liberal. A finals de 1885 Vicenç Bosch, com ja li havia passat al seu pare, va arribar a ser alcalde de forma transitòria degut a la dimissió de l'alcalde del moment, el conservador Josep Caritg, de forma que el desembre de 1885 signava com a «Alcalde accidental D. Vicenç Bosch».²⁷ Va ser confirmat en aquest càrrec el 22 de febrer de 1886 (Palacio, 2019: 53).

La implicació política en el camp liberal de Vicenç Bosch en aquests anys també queda reflectida en una sèrie d'informacions que van aparèixer en un nou diari que feia poc que

18. *Eco de Badalona*, any II, 32, 9-8-1879, 2.

19. *Eco de Badalona*, any II, 42, 18-10-1879, 2.

20. *Eco de Badalona*, any III, 36, 4-9-1880, 3.

21. *Eco de Badalona*, any IV, 17, 30-4-1881, 1.

22. *Eco de Badalona*, any IV, 18, 7-5-1881, 1.

23. *Eco de Badalona*, any IV, 25, 26-6-1881, 2.

24. *Eco de Badalona*, any IV, 26, 2-7-1881, 3.

25. *Eco de Badalona*, any IV, 24, 18-6-1881, 2.

26. *Eco de Badalona*, any IV, 25, 25-6-1881, 1.

27. *Eco de Badalona*, any IX, 2, 9-1-1886, 3.

havia sortit a la llum, *La Vanguardia*, i que aviat es convertiria en una influent publicació. L'exemplar del 2 de setembre de 1881 informa que, en una reunió a la Diputació Provincial, Vicenç Bosch havia estat escollit com a secretari escrutador de la mesa per a l'elecció de senadors per a la província de Barcelona, enmig d'una forta controvèrsia amb els representants del partit conservador.²⁸ Pocs mesos després, el gener de l'any següent, el mateix diari informava que va tornar a ser escollit secretari escrutador per a l'elecció d'un nou senador per a la província en substitució de Víctor Balaguer, que havia renunciat.²⁹

L'any 1884 Vicenç Bosch va tornar a formar part de la mesa per a l'elecció de senadors de la província de Barcelona³⁰ i es va veure involucrat en una forta polèmica amb el jove polític conservador Francesc Xavier Tort i Martorell. Arran d'això, el 6 de juny de l'any 1884 Vicenç Bosch va enviar una carta a *La Vanguardia*, que va aparèixer publicada dos dies més tard, on es va veure obligat a defensar-se enfront dels atacs del polític conservador Tort i Martorell, reafirmant de forma explícita el seu compromís liberal i la seva fidelitat a Antoni Ferratges:

Desde que gozo del derecho electoral he emitido el voto y trabajado siempre en pro de la candidatura del señor Ferratjes por ser candidato liberal, persona bajo todos conceptos honrada y de merecidas simpatías en este distrito.³¹

Veiem doncs una llarga trajectòria política dels germans Bosch que comença el 1863, quan trobem un jove Vicenç Bosch pròxim al Partit Demòcrata, passant per la participació de Josep en l'Ajuntament liberal durant el Sexenni Democràtic, la de Vicenç durant els primers anys de la Restauració, mentre Josep presidia el comitè de Badalona del Partido Constitucional, i, a més a més, amb tots dos germans donant suport a un polític liberal com Antoni Ferratges, vinculat al partit de Sagasta. Com hem dit, alguns autors consideren que anys més tard Vicenç Bosch es va apropar cada cop més als conservadors, i en els darrers anys de la seva vida fins i tot als carlins. Aquest llarg recorregut ideològic des de posicions liberals radicals en la joventut que es va desplaçant gradualment cap a posicions cada cop més conservadores, no és res estrany entre els burgesos nascuts en la primera meitat del segle XIX, encara que faltarien dades per confirmar aquest extrem. Però el que sabem i ens interessa en aquest cas és la seva posició al voltant del moment en què es va dissenyar la famosa etiqueta, la segona meitat de la dècada de 1870 i principis de la de 1880, i en aquest moment, segons hem vist per les informacions localitzades, el seu posicionament era clarament liberal, cosa que està en concordança amb la defensa de l'evolucionisme i de la figura de Darwin.

28. *La Vanguardia*, any I, 337, 2-9-1881, 4690-4691.

29. *La Vanguardia*, any II, 12, 8-1-1882, 165.

30. *La Vanguardia*, any IV, 213, 8-5-1884, 3044.

31. *La Vanguardia*, any IV, 294, 8-6-1884, 3798-3799.

De la participació dels dos germans en la gestió de l'Ajuntament de Badalona com a regidors, tinent l'alcalde i fins i tot ocasionalment com a alcalde accidental, podem concloure el seu compromís en la gestió pública alhora que, probablement, devien defensar els seus interessos. Però no podem perfilar totalment el seu posicionament polític ja que sovint a Badalona es presentava una llista única que aglutinava posicions prou diferenciades. De totes maneres no podem dubtar del seu compromís polític liberal almenys fins ben avançada la dècada de 1880, encara que aquest terme englobi un enorme ventall de posicions. Ens pot donar una idea més precisa del seu posicionament ideològic una aproximació al perfil de dues personalitats polítiques liberals que hem vist que van admirar i a les quals van donar suport en aquests anys: el general Espartero i Antoni Ferratges.

El general Baldomero Espartero va ser un personatge molt important durant bona part del segle XIX a Espanya, i gaudia d'una enorme popularitat especialment entre les classes populars. Després de participar a la Guerra del Francès i en les guerres contra la independència de les colònies espanyoles a Amèrica, va tenir un gran protagonisme com a general de l'exèrcit isabelí durant la Primera Guerra Carlina, sent un dels protagonistes del famós «abrazo de Vergara». Va elogiar la Constitució de 1812, va ser dos cops president del Consell de Ministres, i també regent del regne entre 1840-1843; fins i tot, quan fou destronada Isabel II per la revolució de 1868, Joan Prim i Pascual Madoz li van oferir la corona espanyola, que ell va refusar. Sense dubtar del seu compromís liberal, tenia un gran autoritarisme i va governar amb mà de ferro, com ho demostra el bombardeig de Barcelona de l'any 1842. Tot i aquest fet, cal dir que va gaudir d'una gran popularitat també entre molts catalans.

Antoni Ferratges va ser un polític liberal de llarga trajectòria, amb interessos econòmics que podia compartir amb els germans Bosch, ja que també era un empresari amb indústries a Cuba i, per tant, estava molt interessat a facilitar el comerç amb Amèrica i alhora era defensor del proteccionisme. De jove, com Vicenç Bosch, també va ser un liberal força radical, diputat en diverses eleccions durant el Sexenni Democràtic i president de la Mesa del Congrés dels Diputats i subsecretari de la Presidència del Consell de Ministres (1871-1872); durant la Restauració va ser diputat del Partit Liberal Fusionista de Sagasta des de 1881 fins a 1895, secretari del Congrés i secretari de la Presidència del Consell de Ministres, i els darrers anys de la seva vida va ser senador vitalici.

Per tant, el posicionament ideològic dels germans Bosch en els anys de posada en marxa de la seva empresa d'anissos, i quan es va elaborar la famosa etiqueta, era el d'uns liberals moderats que no exclouïen una certa dosi d'autoritarisme, defensors de l'ordre i de la modernització de les estructures de l'Estat, i que compartien els interessos de la burgesia industrial catalana. Un perfil ideològic que, tot i el seu catolicisme, els feia més fàcil acceptar, o si més no tolerar i no rebutjar radicalment, les noves teories de Darwin, i aprofitar el debat sobre la figura del naturalista anglès i l'origen de l'home per promocionar el seu anís.

6. Conclusions

Fa gairebé un segle i mig que algú, no sabem amb certesa qui,³² va dissenyar una etiqueta d'un anís amb una voluntat clarament publicitària. Avui encara la trobem en les ampolles d'aquest anís realitzant la mateixa funció: l'èxit és innegable. Tal com fa pocs anys afirmava el periodista i professor universitari Federico Martínez Utrera:

[...] porque la controversia pública coincide con el nombre de la marca, ella ha puesto en solfa las teorías de Darwin y además se beneficia de la popularidad del debate. Una estrategia creativa digna de los mejores cerebros contemporáneos de Saatchi & Saatchi cuya eficacia perdura hasta hoy, 138 años después, aunque ya se hayan aceptado las teorías darwinistas. (Martínez Utrera, 2012: 333)

El contingut de l'etiqueta, el mico amb una cara humana que sembla recordar la de Darwin a la maduresa, amb el text que ens ve a dir que és la ciència qui diu la veritat, posa fora de dubte la voluntat de referir-se a Darwin, a l'evolució i a l'origen de l'home. Aquesta intencionalitat concorda amb el fet que els germans Bosch, tot i que eren catòlics, en aquells anys mantenien un ferm compromís amb la política liberal, tant a l'Ajuntament de Badalona com amb el suport a candidats liberals al Congrés i al Senat espanyols.

El dissenyador de l'etiqueta i els amos de l'empresa van tenir l'encert d'aprofitar el punt àlgid de la polèmica al voltant de l'origen de l'home que s'estava desenvolupant a la societat espanyola, i de forma particularment intensa a la catalana. El disseny va aconseguir que, encara avui, mirant l'etiqueta es pugui visualitzar el mico amb el qual segons la teoria evolucionista els humans estaríem relacionats; Darwin, el principal científic que va desenvolupar la teoria, i la reivindicació que és la ciència qui ens dona les veritables respostes a les nostres recerques: «la ciencia lo dijo, y yo no miento». Tot això ho veiem emmarcat en un ambient insinuat per la caixa d'embalatge on seu el mico humanitzat i unes quantes ampolles escampades sense etiquetar, un ambient de taverna que seria el lloc on els publicistes devien pensar que podrien trobar els consumidors de la beguda espirituosa. En cap cas no es tractava d'un ambient burgès, sinó d'un ambient proletari on les idees de Darwin estaven tenint una millor acollida.

Sabem que des de l'inici de la polèmica evolucionista que va desfermar la publicació de *l'Origen de les espècies* a Anglaterra l'any 1859, i que es va reforçar l'any 1871 amb la publicació de l'obra sobre l'origen de l'home escrita per Darwin, es van publicar nombroses caricatures sobre el seu autor, però es coneixen pocs exemples sobre la seva utilització com a eina publicitària en aquells anys. Hi ha un cas que té algunes similituds amb el del nostre anís. Pocs anys abans de l'etiqueta d'Anís del Mono, l'any 1873 als Estats Units d'Amèrica

32. Enric Satué va atribuir el disseny de l'etiqueta a Tomás Sala (Satué, 1993: 79), el consogre de Vicenç Bosch, però la seva neta ho va desmentir.

es feia publicitat del liniment per a la gola Merchant's Gargling Oil utilitzant de forma similar l'impacte social de les teories de Darwin (Domínguez & Mateu, 2012: 20-21). Usava també la figura d'un mico, en aquest cas sense cara humana, però en canvi en el text de l'anunci en forma de vers es feia esment obertament al naturalista anglès: «If I am Darwin's Grandpa, / It follows, don't you see, / That what is good for man & beast / Is doubly good for me» (Si jo soc l'avi de Darwin / Se segueix, no ho veus, / El que és bo per a l'home i la bèstia / és doblement bo per a mi). Per tant, hi trobem els mateixos tres ingredients: un mico, Darwin i la voluntat publicitària.

Però hi ha un fet difícil d'explicar al qual ja es va referir fa anys Enric Satué (1993: 81): enmig de l'aferissada polèmica que s'estava produint en aquells anys entorn de Darwin, l'origen de les espècies i l'origen de l'home, no hem trobat cap referència crítica a l'etiqueta, ni d'atac ni d'elogi. Tenint en compte la gran difusió que degué tenir la marca entre diferents públics, especialment el popular, no tenim notícia ni que els sectors prodarwinistes l'haguessin elogiat ni que els antievolucionistes l'haguessin atacat, en uns anys en què les espurnes saltaven quan es tocava aquest tema. Només hi trobem dues possibles explicacions: o bé que la interpretació de l'etiqueta que fem actualment no fos prou evident per a bona part de la població en aquells anys, o bé que l'acceptació social de l'evolucionisme fos molt més àmplia del que en principi suposem, particularment entre les classes populars. També podria haver succeït que s'haguessin produït crítiques però que els documents que les incloïen no s'hagin conservat i per tant no les coneguem; la història té aquestes limitacions. De totes maneres, no podem negar que aquest fet ens fa pensar que l'acceptació social de l'evolucionisme era més gran del que s'acostuma a manifestar, encara que en determinats mitjans, especialment els vinculats als sectors més tradicionalistes i catòlics, el violent, cridaner i insistent atac a Darwin i a l'evolucionisme hagi pogut crear-nos una imatge probablement esbiaixada.

Per concloure, podem dir que l'etiqueta d'Anís del Mono s'ha convertit en una peça destacada pel que fa a l'arribada de Darwin a Catalunya i al conjunt de l'Estat, així com en un cas singular de la popularització de Darwin i l'evolucionisme al món. Així apareix reflectit en un article d'una de les més destacades historiadores de ciència especialitzades en Darwin i la seva obra, Janet Browne (2001: 498).

Bibliografia

ABENDROTH, R. (1874), *Origen del hombre según la teoría descendental*, Barcelona, Narciso Ramírez y Cía.

ALACANT OBRER (2013), *Evolución, revolución y Anís del Mono* [en línia] <<https://www.portaloaca.com/historia/otroshistoria/8374-evolucion-revolucion-y-anis-del-mono>> [Consulta: 25 febrer 2021].

ARQUÉS, J. (1985), *Cinc estudis històrics sobre la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Columna.

ARTIGAS, M.; GLICK, T.; MARTÍNEZ, R. (2010), *Seis católicos evolucionistas. El Vaticano frente a la Evolución (1877-1902)*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.

BARTON, M. D. (2010), «Darwin and Evolution in Cartoons and Caricatures». A: BARTON, M. D., *The Dispersal of Darwin* [en línia] <<http://thedispersalofdarwin.wordpress.com/2010/10/15/darwin-and-evolution-in-cartoons-and-caricatures>> [Consulta: 25 febrer 2021].

BARTRINA, J. (1876), «Prefacio». A: DARWIN, Ch., *El origen del hombre. La selección natural y la sexual*, Barcelona, Imprenta de la Renaixensa, V-XII.

BIANCONI, J. (1878), *La teoría darwiniana y la creación llamada independiente*, Barcelona, Librería de Don Luis Niubó.

BOFILL, A. (1880), «Plantas insectívoras en Cataluña», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, **III**, 13-14.

BROWNE, J. (2001), «Darwin in Caricature: A Study in the Popularization and Dissemination of Evolution», *Proceedings of the American Philosophical Society*, **145** (4), 496-509.

CAMÓS, A. (1998), «Antoni Bergnes de las Casas (1801-1879) difusor de la cultura científica y del transformismo lamarckista», *Llull*, **21**, 633-651 [en línia] <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=62214>> [Consulta: 25 febrer 2021].

— (2008), «Darwin in Catalunya: from Catholic Intransigence to the marketing of Darwin». A: ENGELS, Eve-Mari; GLICK, Thomas (ed.), *The Reception of Charles Darwin in Europe*, Londres, Nova York, Continuum, 400-412.

— (2014), «Antoni de Martí i Franquès i Fèlix Torres Amat: ciència i dissidència religiosa a la Catalunya d'inici del segle XIX», *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, 55-86 [en línia] <<https://www.raco.cat/index.php/ActesHistoria/article/view/289837>> [Consulta: 1 març 2021].

— (2018), «El debat impossible entre Lamarck i Quentin Durward a la revista *La Renaxensa* els anys 1872 i 1873», *Anuari Verdaguier*, **26**, 11-44 [en línia] <<https://www.raco.cat/index.php/AnuariVerdaguier/article/view/348605>> [Consulta: 1 març 2021].

CASTELLANO MADRID, J. F.; SÁNCHEZ MEDINA, J. (1996), «L'Anís del Mono. Més de cent anys d'història», *Carrer dels Arbres*, **7**, 7-12.

CATALÁ, J. (2013), «Los jesuitas españoles ante el evolucionismo durante el período restauracionista (1875-1922)». A: RUIZ, R. et al. (ed.), *Darwinismo. Biología y sociedad*, Méjico DF, UNAM, Ediciones Doce Calles, 211-233.

DOMÍNGUEZ, M.; MATEU, A. (2012), «La caricatura de Darwin», *Mètode*, **74**, 19-23.

DURAN I BAS, M. (1876), *Discurso leído por el Sr. D. Manuel Durán y Bas el día 30 de noviembre de 1876, en la sesión inaugural celebrada por el Ateneo Barcelonés*, Barcelona, Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez y Cía.

ESTASÉN, P. (1876), «La Teoría de la evolución aplicada a la Historia», *Revista Contemporánea*, **16**, 447-464.

— (1877), *El positivismo o sistema de las ciencias experimentales*, Barcelona, Jané Hermanos, Editores.

FLAMMARION C. (1872), *Dios en la naturaleza. La fuerza y la materia. La vida. El alma. Destino de los seres y las cosas*, Barcelona, Librería de D. Juan Oliveres.

GARCÍA, F. (2019), *Anís del Mono. Desde 1870*, Badalona, Fundación Osborne.

GIRÓN, A. (2005), *En la mesa con Darwin. Evolución y revolución en el movimiento libertario en España (1869-1914)*, Madrid, CSIC.

— (2010), «Del anarquismo al librepensamiento. Una propuesta de aproximación al proceso de apropiación del darwinismo en la Cataluña de fines del XIX», *Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, **3** (2),

- 119-129. Disponible en línia a: <<http://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000165%5C00000091.pdf>> [Consulta: 14/02/2020].
- GOMIS, A.; JOSA, J. (2002), «Iconografía darwiniana en España». A: PUIG-SAMPER, M. Á. et al., *Evolucionismo y cultura. Darwinismo en Europa e Iberoamérica*, Aranjuez, Junta de Extremadura, UNAM, Doce Calles, 151-173.
- GUILLAUME, J. (1876), *Bosquejos Históricos. Estudios populares sobre las principales épocas de la historia de la humanidad*, Barcelona, Imp. de Manero.
- HELDREICH, Th. (1879), «Una planta insectívora en Grecia», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, **II**, 409-410.
- LAMARK, F. de [SALETA, F.] (1873), «Armonies filoscòfiques», *La Renaixensa*, **6**, 71-74.
- LETAMENDI, J. de (1878), *Discurso inaugural del curso académico de 1878 a 1879 pronunciado ante el claustro de la Universidad de Barcelona*, Barcelona, Imprenta de Jaime Jepús.
- LLANAS, E. (1878), *Conferencias dominicales científico-religiosas dadas en la Iglesia de la Merced de Barcelona durante la Cuaresma de 1878*, Barcelona, Impr. Luis Niubó.
- LÓPEZ TOSSAS, E. (1985), «Badalona al voltant dels esdeveniments de 1868», *Carrer dels Arbres. Revista Anuari del Museu de Badalona*, **47-48**, 27-34.
- MANS, C. (2012), «El mico de l'Anís del Mono», blog personal [en línia] <<https://cmans.wordpress.com/2012/08/13/el-mico-de-lanis-del-mono/>> [Consulta: 25 febrer 2021].
- MARTÍNEZ DE SAS, M. T.; PAGÈS, P. (2000), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als països catalans*, Barcelona, Edicions UB, Publicacions Abadia de Montserrat.
- MARTÍNEZ UTRERA, F. (2012), «El lenguaje visual de anís del mono como código pictórico en el arte del Siglo XX», *Icono14. Revista de Comunicación y Tecnologías Emergentes*, **10** (13), 326-345 [en línia] <doi: 10.7195/ri14.v10i3.167> [Consulta: 25 febrer 2021].
- MORREN, Ch. (1878), «Sobre el papel de los fermentos en la nutrición de las plantas», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, **I**, 254-258.
- NIETO, M. D. (2010), «De José Bosch y hermano a Bosch y Cía», *Carrer dels Arbres*, **21**, 87-106.
- NUÑEZ RUIZ, D. (1977), *El darwinismo en España*, Madrid, Castalia.
- OMBLAGA, G. [GARCÍA VIÑAS, J.] (1876), «Prólogo». A: GUILLAUME, J., *Bosquejos Históricos. Estudios populares sobre las principales épocas de la historia de la humanidad*, Barcelona, Imp. de Manero, 5-16.
- PALACIO, F. (2019), «L'alcalde Josep Caritg i Anó, 1841-1897», *Carrer dels Arbres*, **4**, 40-64.
- (2020), «L'Ajuntament de Badalona des de l'establiment de l'estat liberal fins a la Revolució de Setembre (1835-1868)», *Carrer dels Arbres*, **5**, 128-158.
- PELAYO, F. (1999), *Ciencia y creencia en España durante el siglo XIX*, Madrid, CSIC.
- PELAYO, F.; GOZALO, R. (2012), *Juan Vilanova y Pitera (1821-1893), la obra de un naturalista y prehistoriador valenciano*, València, Diputació de València.
- PERMANYER, L. (1988), «Fue el pueblo quien bautizó con el curioso nombre de Anís del Mono el delicioso licor de Vicens Bosch», *La Vanguardia*, **38.176** (28 de març), 15.
- PONS, M. (1866), «Nociones geológicas sobre la creación del mundo y su temperatura con relación a la formación de las Islas Filipinas y Marianas», *La Abeja*, **5**, 418-422.
- PONS, P. (2002), «Charles Darwin a l'etiqueta de l'Anís del Mono», *Sàpiens*, **1**, 16-17.
- REVILLA, M. (1876), «Revista crítica», *Revista Contemporània*, **6**, 110-114.
- ROM, M. (2000), «El marquès de Mont-Roig», *Carrer dels Arbres*, **11**, 37-46.
- ROURA, J. (1988), «Positivisme, materialisme i evolucionisme a Catalunya (1835-1877)», *Butlletí de la Societat Catalana de Pedagogia*, Monogràfic **1**, 69-98.
- SATUÉ, E. (1985), *El llibre dels anuncis. I. El temps dels artesans (1830-1930)*, Barcelona, Alta Fulla.
- (1993), «El mico de l'Anís del Mono», *El Temps*, **476** (2 d'agost), 78-83.
- TORRES AMAT, F. (1836), *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, Imprenta de A. Verdaguer.

TRÈMOLS, F. (1871), *Discurso inaugural de la solemne apertura del curso académico 1870 á 1871*, Barcelona, Imprenta Tomás de Gorchs.

VALL, X. (2012), «L'evolució en la literatura catalana», *Anuari Verdager*, **20**, 101-149 [en línia] <<https://www.raco.cat/index.php/AnuariVerdager/article/view/270221>> [Consulta: 25 febrer 2021].

— (2016), «Representacions visuals catalanes del darwinisme durant el segle XIX», *Actes d'història de la ciència i de la tècnica*, **8**, 85-136 [en línia] <<https://www.raco.cat/index.php/ActesHistoria/article/view/311408>> [Consulta: 1 març 2021].

VIA BOADA, L. (1975), *Cien años de investigación geológica*, Barcelona, CSIC.

VIDAL I DE VALENCIANO, G. (1876), *Oración inaugural que en la solemne apertura del curso de 1876 á 1877 pronunció en la Universidad de Barcelona...*, Barcelona, Imprenta de Tomás Gorchs y compañía.

VILANOVA, J. (1879), «Idea de la paleontología (continuación)», *Crónica Científica. Revista Internacional de Ciencias*, **II**, 83-86.